

Cezary Michoński

Państwowa Szkoła Wyższa im Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

Punktacja ETCS a realne obciążenie studentów pracą. Próba weryfikacji

Niniejszy artykuł porusza zagadnienia związane z jakością kształcenia, wspomaganie studentów w procesie uczenia się oraz projektowaniem programów studiów licencjackich zgodnie z wymaganiami wynikającymi z Krajowych Ram Kwalifikacji dla Szkolnictwa Wyższego. Opisuje on próbę ewaluacji punktacji ECTS podjętą w Zakładzie Języka Angielskiego Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej w roku akademickim 2011/2012. Artykuł prezentuje wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród studentów Filologii Angielskiej w lutym oraz czerwcu 2012 dotyczących obciążenia pracą w semestrze zimowym oraz letnim roku akademickiego 2011/2012. Wyniki te przedstawione są w zestawieniu z punktacją ECTS przyjętą dla poszczególnych przedmiotów w danym semestrze w celu jej weryfikacji z obciążeniem pracą podanym przez studentów. Głównym celem artykułu jest przedstawienie największych rozbieżności pomiędzy teoretycznym obciążeniem pracą wynikającym z punktacji ECTS a liczbą godzin, jakie przeciętny student Filologii Angielskiej poświęcił na przygotowanie się do danego przedmiotu w semestrze. Ponadto podjęta zostanie próba zdiagnozowania zaistniałej sytuacji oraz zaproponowania rozwiązań, które pomogłyby uniknąć podobnych rozbieżności lub je zminimalizować w roku akademickim 2012/2013.

1. Wstęp

Wraz ze wstąpieniem Polski do Unii Europejskiej pojawiła się potrzeba przyjęcia pewnych rozwiązań, które pozwoliłyby na dopasowanie elementów systemu studiów w naszym kraju do elementów szkolnictwa wyższego krajów UE. Proces Boloński, zapoczątkowany podpisaniem Deklaracji Bolońskiej 29 czerwca 1999 roku, zmierzał do stworzenia Europejskiego Obszaru Szkolnictwa Wyższego do roku 2010. Głównym celem tego systemu stało się zapewnienie większej przejrzystości systemów edukacji w poszczególnych krajach oraz ułatwienie mobilności studentów w całej Europie. Ponadto zamierzano podjąć próbę porównania dyplomów zdobywanych w różnych ośrodkach akademickich na terenie całej Europy (Chmielecka, Marciniak, Kraśniewski, 2010: 7). Dlatego koniecznym okazało się stworzenie możliwości porównania osiągnięć i kwalifikacji studentów różnych krajów europejskich. Jednym z takich instrumentów standaryzacji miał okazać się Europejski System Transferu i Akumulacji Punktów (ang. European Credit Transfer System), w skrócie zwany ECTS (*Europejski System Transferu i Akumulacji Punktów*, 2009: 11).

W Polsce system ECTS został wprowadzony jako bezpośredni skutek przyjęcia w roku 2005 Komunikatu z Bergen, zgodnie z rozporządzeniem Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 3 października 2006. ECTS jest systemem ukierunkowanym

na studenta, który, aby osiągnął cele programu studiów, musi wykonać określoną pracę. W systemie ECTS przyjęto zasadę, że nakład pracy, czyli „czas, jakiego przeciętny student potrzebuje, aby zaliczyć wszystkie zajęcia ujęte w planie i programie studiów (takie jak wykłady, seminaria, projekty, zajęcia praktyczne, samodzielna nauka i egzaminy) i uzyskać założone do tego programu efekty kształcenia/uczenia się” w ciągu jednego roku akademickiego odpowiada 60 punktom ECTS, co przekłada się na 1500 - 1800 godzin pracy, czyli 50 - 60 godzin tygodniowo (*Europejski System Transferu i Akumulacji Punktów*, 2009: 12). W polskich uczelniach punkty ECTS przyporządkowuje się wszystkim programom studiów I i II stopnia oraz twierdzi się, że nauczyciele akademicy powinni „realnie oszacować obciążenie pracą studenta potrzebne do osiągnięcia każdego efektu kształcenia z osobna oraz wszystkich razem i na tej podstawie ocenić na ile realne jest ich osiągnięcie w ramach liczby punktów ECTS, które zostały przewidziane dla danego przedmiotu” (Próchnicka, Saryusz-Wolski, Kraśniewski, 2010: 106). Ponadto, zaleca się, aby w procesy przypisywania oraz weryfikacji punktów zaangażować studentów (Kraśniewski, 2011: 66). Prawidłowość przypisywania punktów ECTS elementom i efektom programów studiów podlega zewnętrznej ocenie Państwowej Komisji Akredytacyjnej (Chmielecka, Socha, Mirecka, 2010: 133).

Głównym celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wyników próby weryfikacji punktacji ECTS przypisanej programowi studiów licencjackich Filologii Angielskiej w Zakładzie Języka Angielskiego PSW im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej w roku akademickim 2011/2012. Próbę tę podjęto w trakcie opracowywania nowych sylabusów w ramach przygotowań do wprowadzenia Krajowych Ram Kwalifikacji (KRK). W przeprowadzeniu badania zgodności punktacji ECTS z realnym obciążeniem pracą studentów wzięli udział wszyscy pracownicy Zakładu Języka Angielskiego, a szczególnie dr Małgorzata Dąbrowska, która badanie zainicjowała jako Zakładowy Koordynator KRK, oraz dr Cezary Michoński, Zakładowy Koordynator ECTS, który badanie nadzorował oraz opracował jego wyniki. Kolejnym celem niniejszego artykułu jest próba udowodnienia tezy, że punktacja ECTS nie powinna być jedynie mechaniczną spekulacją na temat hipotetycznego czasu pracy studentów, lecz może stanowić skuteczny instrument projektowania i wspomagania procesu dydaktycznego na wyższej uczelni.

2. Cel i schemat badania

Głównym celem badań była empiryczna weryfikacja punktacji ECTS przypisanej poszczególnym zajęciom dydaktycznym prowadzonym w Zakładzie Języka Angielskiego w roku akademickim 2011/12. Ponadto badanie miało za zadanie uświadomienie pracownikom Zakładu Języka Angielskiego roli punktacji ECTS w tworzeniu programów nauczania zgodnie z KRK. Prowadzący poszczególne zajęcia na Filologii Angielskiej mieli za zadanie znaleźć odpowiedzi na dwa kluczowe pytania sformułowane w rozdziale „Projektowanie programów studiów i zajęć dydaktycznych na bazie efektów kształcenia” opracowania *Autonomia programowa uczelni – ramy kwalifikacji dla szkolnictwa wyższego*: „Czy liczba przydzielonych punktów ECTS odpowiada nakładowi pracy studenta dla zdefiniowanych efektów kształcenia?” oraz „Czy nakład pracy studentów jest adekwatny do osiągniętych efektów kształcenia?” (Próchnicka, Saryusz-Wolski, Kraśniewski, 2010: 108).

W badaniu zastosowano plan quasi-eksperymentalny, ponieważ pozwala on na badanie więcej niż jednej próby w dłuższym przedziale czasowym (Frankfort-Nachmias, Nachmias, 2001:160). Schemat badania przedstawia się następująco:

1. Pomiar początkowy – badania ankietowe studentów dotyczące obciążenia pracą w semestrze zimowym (20.02.2012 - 01.03.2012)
2. Przedstawienie wyników pomiaru początkowego dydaktykom Zakładu Języka Angielskiego (03.03.2012)
3. Działania dydaktyków w celu skorygowania rozbieżności pomiędzy punktacją ECTS a wynikami pomiaru początkowego (04.03.2012 - 01.06.2012)
4. Pomiar końcowy - badania ankietowe studentów dotyczące obciążenia pracą w semestrze letnim (02.06.2012 - 14.06.2012)
5. Przedstawienie wyników badań oraz korekta punktacji ECTS (28.09.2012)

Materiał został zebrany przez pracowników Zakładu Języka Angielskiego w dwóch turach. Pomiar początkowy przeprowadzono w dniach 20.02.2012 - 01.03.2012, badając obciążenie pracą studentów pierwszego, drugiego i trzeciego roku studiów stacjonarnych specjalizacji nauczycielskiej na 27 rodzajach zajęć w semestrze zimowym. Ogółem przebadano 122 studentów. Badanie miało formę wywiadu grupowego ze studentami, w czasie którego wspólnie z nauczycielem mieli oni za zadanie oszacować ilość czasu poświęcanego przez przeciętnego studenta grupy danemu przedmiotowi w całym minionym semestrze. Studenci mogli ocenić swój nakład pracy holistycznie lub rozbić go na takie kategorie, jak godziny kontaktowe z nauczycielem, przygotowanie się do zajęć, przygotowanie prezentacji itp. Po skończeniu wywiadu nauczyciel umieszczał dane liczbowe w specjalnym formularzu, przygotowanym przez dr Małgorzatę Dąbrowską, który później podpisywali studenci biorący udział w badaniu. Wyniki pierwszej części badania zostały opracowane przez dr. Cezarego Michońskiego. Opracowanie polegało na uśrednieniu wyników dotyczących poszczególnych zajęć prowadzonych w różnych grupach studenckich oraz zestawieniu ich z nakładem pracy przewidywanym zgodnie z przypisanymi danym przedmiotom punktami ECTS. Po przedstawieniu wyników badania pracownikom na zebraniu Zakładu Języka Angielskiego w dniu 3 marca 2012, poproszono ich, żeby spróbowali skorygować zaistniałe rozbieżności, odpowiednio modyfikując obciążenie studentów pracą. Badanie powtórzono w terminie 02.06.2012 - 14.06.2012, tym razem zbierając informacje o 29 rodzajach zajęć w semestrze letnim. Wyniki badań, łącznie ze zmodyfikowaną punktacją ECTS na rok akademicki 2012/2013, przedstawiono na konferencji

Rozwijanie wiedzy, umiejętności i postaw w kształceniu neofilologicznym – nowe wyzwania zorganizowanej przez Instytut Neofilologii w dniu 28.09.2012.

3. Wyniki badania i dyskusja

Po wstępnym opracowaniu danych zebranych w pierwszej części badania okazało się, że studenci potwierdzili obciążenie pracą przypisywane im przez punktację ECTS w nieco ponad jednej trzeciej badanych przedmiotów (PNJA Słuchanie 1, PNJA Mówienie 2 i 3, PNJA Pisanie 2, Tłumaczenie, Gramatyka praktyczna 1 i 2, Praktyka śródroczna). W ponad połowie przypadków (14 z 27 przedmiotów) studenci wykazywali więk-

sze obciążenie godzinami pracy, niż przewidywała to punktacja ECTS, która zakłada, że jednemu punktowi ECTS odpowiada 25-30 godzin pracy przeciętnego studenta w semestrze. Poniższa tabela zawiera szczegółowe dane.

Tabela 1. Przedmioty w semestrze zimowym, którym studenci poświęcali więcej czasu niż przewidywała to punktacja ECTS

	Przedmiot	Średnie obciążenie studenta na semestr	Liczba punktów ECTS	Liczba godzin na 1 punkt ECTS
1	Praktyka zblokowana	152	1	152
2	Historia i kultura USA	108	1	108
3	Metodyka 3	82,5	1	82,5
4	Literatura WB	64	1	64
5	Gramatyka opisowa	61	1	61
6	Seminarium dyplomowe	242	4	60,5
7	Akwizycja języka	55,5	1	55,5
8	PNJA Czytanie 3	110	2	55
9	Wstęp do językoznawstwa	53	1	53
10	PNJA Pisanie 3	103,5	2	51,75
11	Metodyka 2 rok	49	1	49
12	Wstęp do teorii literatury	45	1	45
13	Historia i kultura WB	83,5	2	42
14	PNJA Słuchanie 2	121	3	40,3

Jak widać w powyższej tabeli, deklarowane przez studentów obciążenie pracą wielokrotnie przekraczało to wynikające z punktacji ECTS, zwłaszcza w przypadku tak pracochłonnych i „czasochłonnych” przedmiotów, jak Praktyka zblokowana czy Metodyka, którym przypisano po 1 punkcie.

Najmniejszą grupę, liczącą 5 elementów, stanowiły przedmioty, którym studenci poświęcili w semestrze zimowym roku akademickiego 2011/2012 mniej czasu, niż zakładała to przyjęta punktacja ECTS. Są one przedstawione w poniższej tabeli.

Tabela 2. Przedmioty w semestrze zimowym, którym studenci poświęcali mniej czasu niż przewidywała to punktacja ECTS

	Przedmiot	Średnie obciążenie studenta na semestr	Liczba punktów ECTS	Liczba godzin na 1 punkt ECTS
1	PNJA Kurs zintegrowany 1	52,5	3	17,5
2	PNJA Fonetyka praktyczna	36	2	18
3	PNJA Czytanie 1	55,6	3	18,5
4	PNJA Czytanie 2	61	3	20,3
5	PNJA Mówienie 1	62	3	20,6

Wydaje się, że w powyższej tabeli występują przedmioty o kluczowym znaczeniu w edukacji anglistycznej, gdyż wszystkie należą do grupy PNJA (Praktycznej Nauki Języka Angielskiego). Dlatego takie wyniki mogą sugerować, że niekiedy studenci nie poświęcają wystarczająco dużo czasu najistotniejszym przedmiotom dla ich rozwoju filologicznego, co może budzić pewien niepokój o ich językowe o kompetencje.

Wyniki drugiej części badania zdają się sugerować, że, dzięki zmianie podejścia nauczycieli, deklarowane obciążenie pracą studentów w większym stopniu odpowiada punktacji ECTS. Tym razem najliczniejszą grupę (14 z 29) stanowią przedmioty, którym studenci poświęcają ilość czasu zgodną z przyjętą punktacją ECTS. Do tej grupy należą następujące przedmioty: PNJA Czytanie 1, PNJA Fonetyka praktyczna, PNJA Mówienie 2, PNJA Mówienie 3, PNJA Pisanie 3, Tłumaczenie, Gramatyka praktyczna 2, Gramatyka kontrastywna 2 i 3, Literatura WB 1 i 2, Literatura USA, Metodyka 3, Praktyka śródroczna obserwacyjna.

Kolejną pozytywną zmianą, którą wykazała druga część badania, jest dwukrotne zmniejszenie się liczby przedmiotów, z 14 do 7, które studenci ocenili jako wymagające większej ilości czasu, niż przewidywała to punktacja ECTS, tak jak przedstawia to następująca tabela.

Tabela 3. Przedmioty w semestrze letnim, którym studenci poświęcali więcej czasu niż przewidywała to punktacja ECTS

	Przedmiot	Średnie obciążenie studenta na semestr	Liczba punktów ECTS	Liczba godzin na 1 punkt ECTS
1	Akwizycja języka	71	1	71
2	PNJA Kurs zintegrowany 2	60	1	60
3	Seminarium dyplomowe	229	4	57
4	Metodyka 2	55	1	55
5	Wstęp do teorii literatury	55	1	55
6	PNJA Słuchanie 3	32	1	32
7	PNJA Czytanie 3	63	2	31,5

Należy zauważyć, że w powyższej tabeli pozycje 5 i 6 tylko nieznacznie przekraczają górną granicę obciążenia pracą przypadającą na 1 punkt ECTS, tzn. 30 godzin, i wydaje się, że w tych przypadkach uzyskane wyniki nie powinny budzić niepokoju.

Dość interesująco prezentują się również zmiany w grupie przedmiotów, którym studenci poświęcili mniej czasu niż zakładała to punktacja ECTS, gdyż ta grupa wzrosła liczebnie, stanowiąc niemal jedną czwartą (8 z 29) wszystkich kursów przebadanych w czerwcu 2012 roku.

Tabela 4. Przedmioty w semestrze letnim, którym studenci poświęcali mniej czasu niż przewidywała to punktacja ECTS

	Przedmiot	Średnie obciążenie studenta na semestr	Liczba punktów ECTS	Liczba godzin na 1 punkt ECTS
1	PNJA Pisanie 1	50,5	3	16,8
2	PNJA Mówienie 1	51	3	17
3	PNJA Kurs zintegrowany 1	52	3	17,3
4	PNJA Słuchanie 1	53	3	17,6
5	PNJA Pisanie 2	59	3	19,6
6	PNJA Słuchanie 2	66,5	3	22,1
7	PNJA Czytanie 2	72	3	24
8	Historia i kultura WB	73	3	24,3

Jeżeli przyjmiemy, że pozycje 7 i 8 w powyższej tabeli można potraktować jako wynik błędu statystycznego, uderza w niej ponownie absolutna dominacja przedmiotów

praktycznych. Może to sugerować, że w semestrze letnim, przed zbliżającą się sesją egzaminacyjną, studenci I i II roku poświęcali mniej czasu na pracę nad przedmiotami praktycznymi niż w semestrze zimowym.

4. Problemy organizacyjne oraz interpretacja wyników

W trakcie badania pojawiły się pewne problemy natury technicznej oraz merytorycznej. Wydaje się, że sama formuła badania, tzn. fakt, że zostało ono przeprowadzone przez pracowników, na ich własnych zajęciach i dotyczyło tych zajęć, mógł wpłynąć na stopień wiarygodności odpowiedzi studentów. Niemniej jednak zaangażowanie oraz dociekliwość prowadzących wywiady doprowadziły do ujawnienia pewnego problemu natury technicznej, a mianowicie, o jakie godziny chodzi: 60 czy 45 minutowe? Podczas gdy w potocznym rozumieniu tego słowa godzina to 60 minut, i w takich jednostkach studenci normalnie postrzegają swój czas wolny, godziny kontaktowe z nauczycielem na uczelni mierzone są jednostkami 45-minutowymi. A jeśli tak, to czy można dodawać wielkości w różnych jednostkach? W pewnym sensie odpowiedzi na to pytanie dostarcza broszura *Europejski System Transferu i Akumulacji Punktów (ECTS) Krótki przewodnik*, gdzie czytamy, że „godzina zajęć oznacza zajęcia dydaktyczne trwające od 45 do 60 minut” (2006: 23), a zatem jeśli tak samo traktujemy zajęcia 45 jak 60 minutowe, zasadnym wydaje się rozpatrywanie nakładu pracy studentów w kategoriach godzin tzw. „zegarowych” oraz dodawanie ich do godzin tzw. „lekcyjnych”.

Kolejnym problemem natury technicznej wpływającym na brak precyzyjności pierwszej części badania okazał się brak uściślenia, że chodzi o godziny niezbędne do zaliczenia danego przedmiotu. W rezultacie w jednej z grup na roku II studenci zgodnie doszli do wniosku, że w semestrze zimowym poświęcili 165 godzin, czyli 11 godzin każdego tygodnia, na doskonalenie swojej umiejętności słuchania w języku angielskim poprzez oglądanie filmów w oryginale. Oglądanie filmów w oryginale rzeczywiście w pewnym stopniu pomaga studentom poprawić znajomość wielu aspektów języka angielskiego, łącznie z rozumieniem za słuchu. Niemniej jednak, wydaje się, że jest to forma aktywności związana z ich zainteresowaniami, a nie element niezbędny do zaliczenia danego przedmiotu czy nawet grupy przedmiotów.

Na specjalne omówienie w kwestiach merytorycznych zasługuje Seminarium dyplomowe. Poziom trudności przedmiotu spowodował, że okazały się to najbardziej czasochłonne zajęcia w całym programie studiów, a nakład pracy studentów kilkakrotnie przewyższał liczbę godzin wynikającą z punktacji ECTS (4 punkty ECTS odpowiadają od 100 do 120 godzin pracy studenta, podczas gdy same godziny kontaktowe z nauczycielem zaplanowano na 60 w każdym semestrze). Wydaje się, że specyfika tego przedmiotu, realizowanego w roku akademickim 2011/2012 w formie 4 bardzo zróżnicowanych autorskich kursów jest głównym powodem dużych rozbieżności w deklarowanym przez studentów nakładzie czasu pracy poświęconej temu przedmiotowi. W badaniu wzięli udział uczestnicy seminariów z Historii Wielkiej Brytanii, Tłumaczeń kulturowych oraz Literatury faktu. W semestrze zimowym deklarowane obciążenie pracą wyniosło od 207 do 297 godzin na 1 studenta (od 13,8 do 19,8 godzin tygodniowo), natomiast w semestrze letnim od 164 do 339 godzin (od 10,9 do 22,6 godzin tygodniowo). Oczywiście, główną część owego czasu studenci poświęcali na przygotowywanie pracy dyplomowej, co okazało się długim i żmudnym procesem, którego, według pewnej seminarzystki badającej literaturę faktu, bardzo istotnym i czasochłonnym elementem okazało się „myślenie o pracy dyplomowej”.

5. Wnioski

Ogólnym wnioskiem wynikającym z badania jest stwierdzenie, że bardzo trudno jest precyzyjnie oszacować ilość czasu poświęconego przez przeciętnego studenta na osiągnięcie określonych efektów kształcenia. Wydaje się, że czas realny poświęcony nauce przez przeciętnego studenta jest abstrakcją, do której możemy się jedynie próbować zbliżyć wyliczając średnie wartości czasu deklarowanego przez możliwie wielu studentów różnych grup realizujących program danego przedmiotu. Równie trudnym zadaniem jest weryfikacja punktacji ECTS w zestawieniu z deklarowanym przez studentów czasem pracy. Jednakże, chociaż rozbieżności pomiędzy punktacją ECTS a studenckimi deklaracjami odnośnie czasu poświęcanemu nauce mogą częściowo wynikać z pewnej nieprecyzyjności przeprowadzonego badania, wydaje się, że należy zwrócić na nie baczną uwagę.

Jak wykazuje niniejszy artykuł, część rozbieżności można zniwelować, uwrażliwiając nauczycieli na znaczenie punktacji ECTS we wspomaganie procesu dydaktycznego bez konieczności poważnych modyfikacji przypisanych punktów. Niemniej jednak w niektórych przypadkach, np. seminarium dyplomowego czy pewnych przedmiotów PNJA, niezbędnym wydaje się korekta, polegająca na przydzieleniu większej lub mniejszej liczby punktów. Wydaje się również, że stworzenie modułów przedmiotów, np. modułu PNJA, pozwoliłoby uniknąć części problemów wynikających z trudności w oszacowaniu czasu poświęconego poszczególnym przedmiotom.

Samo badanie, po odpowiednim dopracowaniu procedury, mogłoby być stosowane regularnie na ostatnich zajęciach w każdym semestrze jako element ewaluacji kursu. Celowym byłoby też rozszerzenie badania na kursy prowadzone na specjalizacji translatorskiej i literacko-kulturowej. Należałoby również rozważyć wyznaczenie do tego zadania grupy kilku (2-3) wybranych pracowników, którzy przeprowadzaliby badania zamiast osoby prowadzącej w danej grupie zajęcia z tego przedmiotu.

Wymiernym rezultatem badania jest proponowana modyfikacja punktacji ECTS przypisanej następującym przedmiotom w roku akademickim 2012/2013 przedstawiona w poniższej tabeli.

Tabela 5. Proponowane zmiany w punktacji ECTS w roku akademickim 2012/2013 w porównaniu z rokiem akademickim 2011/2012 (w nawiasach podano punktację w poszczególnych semestrach)

	Przedmiot	Liczba punktów ECTS w roku akademickim 2011/2012	Liczba punktów ECTS w roku akademickim 2012/2013
1	Seminarium dyplomowe	8 (4+4)	13 (6+7)
2	Wstęp do teorii literatury	1	4 (2+2)
3	Historia i kultura WB	5 (2+3)	6 (3+3)
4	Historia i kultura USA	1	2
5	Praktyka zblokowana	1	2
6	PNJA Kurs zintegrowany 2	2 (1+1)	4 (2+2)
7	PNJA Kurs zintegrowany 1	6 (3+3)	4 (2+2)
8	Czytanie 1	6 (3+3)	4 (2+2)
9	Mówienie 1	6 (3+3)	4 (2+2)
10	Pisanie 1	6 (3+3)	4 (2+2)

Literatura

- Chmielecka, E., Marciniak, Z., Kraśniewski, A., 2010, Krajowe ramy kwalifikacji dla polskiego szkolnictwa wyższego, w: E. Chmielecka (red), *Autonomia programowa uczelni – ramy kwalifikacji dla szkolnictwa wyższego*, Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Warszawa, s. 7-11.
- Chmielecka, E., Socha, M., Mirecka, J., 2010, Zewnętrzne i wewnętrzne systemy zapewniania jakości kształcenia a Krajowe Ramy Kwalifikacji, w: E. Chmielecka (red), *Autonomia programowa uczelni – ramy kwalifikacji dla szkolnictwa wyższego*, Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Warszawa, s. 131-137.
- Europejski System Transferu i Akumulacji Punktów (ECTS). Krótki przewodnik*, 2006, Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji Program SOCRATES-Erasmus, Warszawa.
- Europejski System Transferu i Akumulacji Punktów ECTS, Przewodnik dla użytkowników*, 2009, Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, Warszawa.
- Frankfort-Nachmias, C., Nachmias D., 2001, *Metody badawcze w naukach społecznych*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań.
- Kraśniewski, A., 2011, *Jak przygotowywać programy kształcenia zgodnie z wymaganiami wynikającymi z Krajowych Ram Kwalifikacji dla Szkolnictwa Wyższego?* Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Warszawa.
- Próchnicka, M., Saryusz-Wolski, T., Kraśniewski, A., 2010, Projektowanie programów studiów i zajęć dydaktycznych na bazie efektów kształcenia, w: E. Chmielecka (red), *Autonomia programowa uczelni – ramy kwalifikacji dla szkolnictwa wyższego*, Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Warszawa, s. 91-110.

(liczba znaków ze spacjami: 21533)